

Dr hab. Kazimierz Grążawski
87-300 Brodnica, ul. Łazienna 24/2

Recenzja rozprawy doktorskiej mgr. Patryka Banasiaka pt. Geneza i funkcje średniowiecznego grodu *Visegrad* na pograniczu pomorsko-kujawskim. Studium archeologiczne
Toruń 2023

Przedłożona do recenzji praca doktorska Patryka Banasiaka pt. Geneza i funkcje średniowiecznego grodu *Visegrad* na pograniczu pomorsko-kujawskim. Studium archeologiczne została napisana pod kierunkiem promotora prof. dr. hab. Wojciecha Chudziaka z Instytutu Archeologii UMK w Toruniu. Rozprawa składa się z 13 rozdziałów. Pierwszy z nich – Zagadnienia wstępne omawia uzasadnienie wyboru problematyki badawczej, W jego sąsiedztwie krzyżowały się szlaki komunikacyjne wodne i lądowe o znaczeniu ponadlokalnym. Spełniał ona zatem miastowrót” a także jeden z wielu ośrodków centralnych wg christallerowskiej teorii osadniczej. Zakres i metoda pracy odnoszą się głównie do badań z lat 1958-1961 oraz współczesnych prac powierzchniowych i sondażowych (odwierty).

W tym rozdziale omówione zostały źródła archeologiczne oraz pisane odnoszące się do tematu. Wreszcie rozdział ten kończą zastosowane metody badań oraz przyjęty przez Autora układ pracy.

Rozdział 2 omawia dzieje pomorskiego Wyszogrodu w świetle źródeł pisanych w kontekście przeglądu koncepcji pojawiających się w literaturze przedmiotu. Tu istotne były przejściowe związki tej ziemi z Pomorzem Kujawami, a by wreszcie ulec klęsce i zniszczeniu w wyniku najazdu Krzyżaków w 1330 r.

Kolejny 3 rozdział dotyczy położenia fizjograficznego i przyrodniczo-geograficznego Wyszogrodu. W tym pojęciu mieściły się geologia i geomorfologia, gleby oraz hydrografia. Stanowisko położone jest na pograniczu dwóch struktur geologicznych: proterozoicznej platformy wschodnioeuropejskiej i północnej platformy zachodnioeuropejskiej. Innym elementem wyróżniającym teren są doliny Wisły i Brdy, gdzie zarejestrowano jednaście poziomów teras Kotliny Toruńskiej. Występują tam ponadto moreny czołowe. Samo stanowisko usytuowane jest na lewym brzegu Wisły, na krawędzi urwistego brzegu Fordońskiego Wisły (terasa do 15 m, 41- 43 m. n. p. m). Jeśli chodzi o hydroografię to obszar kasztelanii wyszogrodzkiej ma dobrze rozbudowaną sieć sieć rzeczna i jeziorną ukształtowaną podczas ostatniego zlodowacenia. Największymi zbiornikami wodnymi regionu pozostają Jeziora Byszewskie Dominującym akwenem sieci

Szczytno, Charzykowskie, czy Dobrzyk.

Rozwój gleb na omawianym obszarze w znacznym stopniu determinowały skały macierzyste, stanowiące ich podstawę. Ogólnie obszar charakteryzuje się zróżnicowaną pokrywą glebową: od gleb bielcowych po rdzawe, płowe i deluwialne, organiczne, glejowe i mady. Te ostatnie silnie związane ze środowiskiem wodnym.

Rozdział 4 omawia historię i stan badań nad wczesnośredniowiecznym grodziskiem w Wyszogrodzie. Tu należy wrócić do badań Tadeusza Wieczorkowskiego z PMA w Warszawie (1932-33). Rozwój polskich badań przerwał wybuch II wojny światowej. W czasopiśmie „Gothiskadza” 1941, 1942 opublikowano krótkie wzmianki oraz serie najstarszych zdjęć lotniczych z tego okresu. Pewnym podsumowaniem badań były działania Czesława Potemskiego oraz Bonifacego Zielonki, którzy przekazywali wiadomości na temat wczesnośredniowiecznych źródeł archeologicznych dla powiatu bydgoskiego. Dopiero jednak wyniki badań realizowanych w latach 1958-1960 zostały opublikowane w formie trzech artykułów sprawozdawczych w Wiadomościach Archeologicznych (w 1959 i 1962a, 1962b). Przeprowadzone w 1991 r. badania weryfikacyjno-sondazowe przez ekipę Wojciecha Chudziaka (w tym na terenie osady) pozwoliły na nowe ustalenia znajdujące swe odzwierciedlenie w nowej monografii Bydgoszczy. Wreszcie w latach 2012-2013 na osadzie przeprowadzili bydgoscy archeolodzy Anna Siwiakowie.

W 5 rozdziale znajdujemy opis stratygrafii kulturowej grodziska i jego struktury przestrzennej, opis i stan zachowania stanowiska, warstw kulturowych, umocnień oraz zabudowy wewnętrznej grodu. Pierwsze badania prowadzone przez polskich badaczy miały miejsce na grodzisku w 1938 r. przez Jacka Delektę z Muzeum Miejskiego w Toruniu. Niestety nie udało się opracować ich wyników a dokumentacja w dużej mierze uległa zniszczeniu. Kolejne prace terenowe przeprowadzono w latach 1961-1962 przez ekspedycję Czesława Potemskiego z Muzeum Okręgowego w Bydgoszczy. Kolejne prace przeprowadzono w 1993 r. przez badaczy z UMK w Toruniu (W. Chudziak), kiedy założono dodatkowo cztery wykopy. Patryk Banasiak opisuje dalej badania jakie przeprowadzono w Zamczysku, Czersku. Nawiązał także w tym kontekście do pracy Władysława Kowalenki o strukturach osadniczych wczesnego średniowiecza (1938). Warty podkreślenia, zdaniem Autora były badania Czesława Potemskiego w Strzelcach Dolnych. Kolejno wymienił on badane grodzisko w Koronowie-Starym Dworze. Jednak zastanawiającym pozostaje fakt pominięcia w niniejszym pracowaniu grodziska w Pniu (Ziemia Chełmińska). Zarejestrowano łącznie trzy warstwy kulturowe odpowiadające trzem fazom funkcjonowania grodu. Pozostałości umocnień czwartej fazy udało się zarejestrować w postaci śladów konstrukcji izbicowych wału. Ponadto opisano relikty umocnień obronnych - wałów obronnych: wału wewnętrznego i

zewnątrznego grodu. W wyniku badań odkryto także zagłębienie fosy zewnętrznej i wewnętrznej stanowiska. Trzeba zaznaczyć, że stopień zniszczenia stanowiska w znaczący sposób wpłynął na charakter zadokumentowanych obiektów archeologicznych. W istocie około połowę stanowiska pochłonęły nurty Wisły. Udało się odkryć pewną ilość obiektów mieszkalnych, jam, palenisk, co zapewne stanowi niewielką procentowo liczbę funkcjonujących śladów osadnictwa stanowiska. Bezpośrednie zaplecze osadnicze grodu w kontekście badań podgrodzia zostało przedstawione w rozdziale 6 rozprawy. Analiza planigraficzna odkrytych relikwów zabudowy mieszkalno-gospodarczej, wskazuje że osada miała charakter zagrodowy. Na szczególną uwagę zasługują relikwty obiektu 24/12, którego wymiary wynosiły w rzucie 7,5 x 5 m z przedsionkiem 2 x 2 m. Jego wielkość, znalezione tam przedmioty sugerują, iż mógł on pełnić funkcję karczmy, choć niewątpliwie wymaga to dalszych studiów porównawczych. W bezpośrednim otoczeniu grodziska odkryto pozostałości trzech nekropoli wczesnośredniowiecznych i jednej nowożytej.

Rozdział 7 omawia analizę ruchomego materiału zabytkowego grodu zarówno ceramiki jak i zabytków wydzielonych: skórzanych, drewnianych, kościanych, z poroża, ceramicznych, kamiennych, bursztynowych, przedmiotów metalowych, żelaznych, brązowych i mosiężnych.

Całość zespołu ceramiki pozyskanego w trakcie badań wykopaliskowych z lat 1958-1961 podzielona została na trzy grupy. Grupę I reprezentują naczynia o najstarszej metryce, przy czym wyróżniono w niej naczynia Typu I – niskie i dość wysmukłe z ornamentem falistym i dookólnych żłobków. Rozmiary naczyń tego typu były dość różne. Typ 2 reprezentowany jest przez dość niskie naczynia szerokootworowe o wyodrębnionej szyjce i wysoko umieszczonym brzuścu. Często posiadają one ornament w postaci rzędu nakłuc i poziomych żłobków. Typ 3 to także naczynia szerokootworowe o niewyodrębnionej szyjce. Miały one ornament poziomych żłobków i skośnych nacięć umieszczonych na największej wydętości naczynia.. Typ 4 to naczynia podobne do typu 2 i 3, lecz o baniastym brzuścu z ornamentem wykonanym nakłuciami wykonanymi grzebieniem. Typ 5 tworzą naczynia miskowate o krawędzi lekko skierowanej do wewnątrz. Typ 6 to naczynia o cylindrycznych szyjkach z ornamentem poziomych linii rytych. Typ 7 to naczynia których średnica jest większa od wysokości naczynia.

Następna II grupa obejmuje naczynia wykazujące cechy przejściowe pomiędzy wytwórczością wczesno- a późnośredniowieczną. Znajdowały się wśród nich naczynia wykonane z białej gliny, dość starannie obtaczane z drobną domieszką. Duża część tych naczyń to formy standardowe. Nowe formy wśród trzech typów to: Typ 8 reprezentowany przez niewielkie naczynia o silnie wychylonych wylewach oraz ornamentach w postaci żłobków poziomych i nakłuc wykonanych paznokciem. Typ 9 to naczynia niewielkich rozmiarów, z ornamentem poziomych żłobków i wielokrotnej linii falistej. Typ 10, to naczynia dzbanowate nawiązujące bezpośrednio do naczyń o

stylistyce późnośredniowiecznej. Często są to okazy stalowoszare lub też ceglaste, wypalone w atmosferze utleniającej. Wy stępuje na nich ornament linii falistej i dookolnych żłobków czy nacięcia wykonane ostrym narzędziem.

Grupę III to naczynia Typu 9 o niewielkich rozmiarach , reprezentowane przez niewielką ilość egzemplarzy, ze zgrubiałymi krawędziami, z ornamentem poziomych żłobków i wielokrotnej lice nii falistej. Ostatnia forma naczyń – Typ 10 , to naczynia dzbanowate nawiązujące bezpośrednio do naczyń późnośredniowiecznych, o barwie szarej i ceglastej. Ornament tych naczyń to wielokrotna linia falista i dookolne rowki. Nie będziemy w tym miejscu omawiać szczegółowo pozyskany w wyniku badań tzw. przedmiotów wydzielonych z zespołu osadniczego w Wyszogrodzie (wyliczone wyżej). Warto może zwrócić uwagę na pewną ilość militariów (groty strzał do łuku (11 szt.) i do beltów (37 szt.), a przede wszystkim miecz wczesnośredniowieczny. Najliczniejszą grupę znalezisk żelaznych stanowią noże, których odkryto aż 114 egzemplarzy. Ponadto jest 7 sprzączek , krzesiwo żelazne a przede wszystkim dłuto, ramię wagi, sierp, gwoździownice, podkowy, wędzidło oraz 7 egzemplarzy różnych typów ostróg. Do ciekawszych znalezisk należą grzebienie kościane (12 szt.), szydła i igły kościane i z poroża (11 szt.), piszczałki kościane(2 szt.) czy pionek do gry. Ciekawostką pozostaje kościany grot (być może półfabrykat przedmiotu o innej funkcji?). Nie jest też, moim zdaniem pewna interpretacja tzw. stillusa z badań (1962 r.) – być może było to kościane szydło? Spora jest też liczba znalezionych przęślików glinianych 25 szt.) oraz jedno grzędzidło gliniane. Ponadto 3 oselki z piaskowca oraz granitoidu. Wreszcie jeden fragment bryłki bursztynu, ze śladami toczenia. Interesującym zabytkiem okazał się przęślik bursztynowy a także fragment pierścionka bursztynowego pozyskanych w trakcie badań w 1958 r. Zupełnie zagadkowy zabytkiem jest brązowa klamra-zapięcie oraz blaszka brązowa – okucie pasa.

Rozdział 8 omawia podstawy chronologii i periodyzację faz rozwojowych ośrodka grodowego *Visegrod*

Autor w oparciu o badania w latach 1958-1961 podejmuje ponownie próbę uściślenia chronologii stanowiska i faz zabudowy grodu, które obejmowały okres od końca XI po 1. połowę XIV w.: I faza schyłek XI w., faza II – koniec XI lub przełom XI-XII w., faza III - połowa XII w – 1 poł XIII, faza XIV w.- 2 poł. XIII w. -1330 r. Tak zarysowane ramy chronologiczne są synchroniczne z dostępnymi źródłami pisanymi. Tak więc dolną granicę stanowią zbrojne działania Władysława Hermana, który w latach 90. podejmował walkę z Pomorzanami. Koniec funkcjonowania grodu wyznacza oblężenie i zniszczenie grodu przez wojska krzyżackie w czasie wojen o Kujawy. Jednakże zaproponowane przez badaczy ośrodka toruńskiego i bydgoskiego w świetle ostatnich ustaleń różni się od wcześniej przyjętej chronologii w dwu aspektach. Po pierwsze przesunięcia początków I fazy na ówczesny XI w. oraz wyróżnienie trzech faz rozwoju dla okresu wczesnego

średniowiecza (I – na1. ćwierci XI w. - II na koniec XI w. - 1. poł. XII w. ,III - 2. poł. XII w. - poł XIII w.). Wreszcie przyjąć należy, że IV faza funkcjonowania grodu przypada na okres od 2. połowy XIII do lat 30 XIV w. Zatem reinterpretacja materiału zabytkowego, w szczególności periodyzacji ceramiki pozwoliła na wydłużenie czasu funkcjonowania grodu. Czy taka koncepcja jest słuszna? Można niekiedy dyskutować pewne niuanse, tym bardziej, że brak tu wsparcia bezwzględnych datowników precyzujących zabiegi datacyjne. Słuszne wydaje się natomiast skorelowanie nawarstwień II fazy z działaniami Bolesława Krzywoustego z walkami o Pomorze. Z kolei faza III to działania związane z naprawami umocnień wału wewnętrznego grodu po walkach z Pomorzanami (ok. 10Gall Anonim, kiedy to cała Pomorze Gdańskie zostało definitywnie opanowane przez Bolesława Krzywoustego. Pojawiają się wówczas naczynia z wyodrębnioną i cylindryczną szyjką, zaś w IV fazie (ślady zniszczeń konstrukcji izbicowej) pojawiają się naczynia dzwonowate, trójnóżki oraz wcześniej wspomniane silnie profilowane garnki wykonane w technologii późnośredniowiecznej.

Rozdział 9, to część pracy w której podejmuje próbę nakreślenia struktur osadniczych mezoregion wyszogrodzkiego. W tym kontekście istotne okazały się ustalenia Wojciecha Chudziaka w pracy „Zasiedlenie strefy chełmińsko-dobrzyńskiej we wczesnym średniowieczu (VII-XI w.)” opublikowane w 1996 roku. W jej oparciu w dużej mierze Autor omówił zagadnienie ponadlokalnych struktur osadniczych w rejonie Wyszogrodu. W okresie od 1. poł. XI do poł. XIII wieku osadnictwo rozwijało się przede wszystkim na krawędzi wysoczyzny morenowej Ekumena obejmowała głównie wschodnią i północną część kasztelanii wyszogrodzkiej.

W rozdziale 10 dokonano opisu funkcji grodu *Visegrad* w świetle badań historyczno-archeologicznych takich jak: funkcja polityczna, militarna, gospodarcza, komunikacyjna i handlowa czy wreszcie kulturotwórcza..

Funkcja polityczna Wyszogrodu wynikała przede wszystkim z postępującej militaryzacji państwa. pogranicza pomorsko-wielkopolskiego. Także budowa limesu nadnoteckiego leżała w żywotnych interesach Piastów i jednoczeniem się ziem przez Kazimierza Odnowiciela. Wyszogród był ważnym punktem oporu. Najazdy Władysława Hermana i zdobywanie Pomorza miały istotne oparcie w lokalnym ośrodku jakim był ten gród. Jak słusznie zauważył Andrzej Wyrwa – grody na pograniczu pomorsko-wielkopolskim były punktami wypraw wojennych , ważnymi punktami handlowymi, miejscami poboru ceł a jednocześnie bardzo ważnymi ośrodkami władzy państwowej o charakterze administracyjnym. Szkoda tylko, że grodzisko niszczone systematycznie przez nurt Wiły do czasów współczesnych zachowało się połowicznie, gdyż bezpowrotnie utracone źródła nie pozwolą na kolejne prace badawcze. Tu słusznie Autor sugerował, iż pewną możliwość pozyskania luźnych materiałów mogą dać badania podwodne. W tym miejscu nie będę się odwoływał do

sporego zespołu materiałów zabytkowych odnoszących się do różnych sfer życia mieszkańców zespołu osadniczego od pozyskiwania żywności do wytwórczości rzemieślniczej, produkcji militariów o czym już wcześniej była mowa.

Na koniec warto wskazać na funkcję kulturotwórczą ośrodka, gdzie zapewne główną rolę spełniał a parafia i kościół pw. Św Marii Magdaleny. Obecność wykształconego duchowieństwa mogła wskazywać na istnienie lokalnej kancelarii. Na lokalną społeczność wpływ miała także domniemana karczma, która ułatwiała dialog społeczny, wymianę myśli, dóbr i obrotu towarów.

Rozdział 11 stanowi niejako podsumowanie całości rozważań zamkniętych w formule: geneza, rozwój i znaczenie grodu *Visegrad*. Niewątpliwie jednym z ważniejszych elementów kształtujących rozwój Wyszogrodu był jego pograniczny charakter. Tu krzyżowały się szlaki handlowe, a uczestnictwo w sławie towarów Wisłą (i kontrolowanie szlaku wodnego) dawało temu ośrodkowi niezwykle przywilej. To dlatego Krzyżacy tak szybko chcieli pozbyć się konkurenta, co udało się im osiągnąć po prawie stuletnich zmaganiach. Jednym z ważnych zagadnień ośrodka była jego geneza tu zauważamy dwa aspekty – pierwszy związany z decyzją wzniesienia grodu z inicjatywy elit pomorskich oraz inną wskazującą na inicjatywę Piastów. Tu nawiązujemy do wspomnianych walk Władysława Hermana o Pomorze i zabezpieczenia północnej granicy państwa przez Kazimierza Odnowiciela. i jego następców i wreszcie skutecznymi działaniami Bolesława Krzywoustego. W konkluzjach Autor dokonuje periodyzacji faz funkcjonowania grodu a) poł. XI, b) poł. XII – poł. XIII w., c) strażnica o charakterze kontrplno-obronnym - siedziba kasztelańska poł. XIII w. - 1330 r.

Rozdział 12 to krótkie podsumowanie tematu. Podsumowując, trzeba zaznaczyć, że Wyszogród jest wyjątkowym stanowiskiem archeologicznym na przykładzie którego można prześledzić procesy kształtowania się struktur państwa polskiego, w szczególności zaś regionu bydgoskiego.

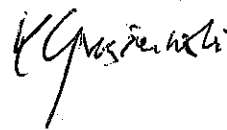
Rozdział 13 to wykaz literatury przedmiotu, który jest w pełni adekwatny do treści pracy.

Mając na uwadze powyższe stwierdzenia należy twierdzić, że pod względem metodycznym i merytorycznym spełnia wymogi dysertacji doktorskiej Zgodnie z Ustawą z dnia 20 lipca 2018 r.

Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce art. 187 ust. 1-3 ustawy.

Nie umniejsza to dość licznych jednak usterek – literówek, jakie pojawiają się niekiedy w pracy.

Dr hab Kazimierz Grażawski

Brodnica, 10.11.2013 r.

